

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

การวิจัยเรื่อง “การพัฒนาความเป็นพลเมืองดีตามหลักพระพุทธศาสนา” มีวัตถุประสงค์ของการวิจัย ๓ ประการ คือ (๑) เพื่อศึกษาแนวคิดความเป็นพลเมืองดี (๒) เพื่อศึกษาแนวคิดการพัฒนาความเป็นพลเมืองดีตามหลักพระพุทธศาสนา และ (๓) เพื่อเสนอแนวทางการพัฒนาความเป็นพลเมืองดีตามหลักพระพุทธศาสนา การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยหวังว่าผลจากการวิจัยนี้จะสามารถสร้างความรู้เกี่ยวกับความเป็นพลเมืองดีตามแนวคิดสมัยใหม่แบบตะวันตก ตลอดจนแนวคิดการพัฒนาความเป็นพลเมืองดีทางพระพุทธศาสนา อันจะเป็นส่วนสำคัญต่อการเสนอแนวทางการพัฒนาความเป็นพลเมืองดีตามหลักพระพุทธศาสนาต่อไป

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

ผู้วิจัยได้ศึกษาเนื้อหาสาระต่างๆ ดังที่ได้นำเสนอมาเป็นลำดับนั้น ทำให้พบประเด็นคำตอบที่สอดคล้องกับวัตถุประสงค์ ซึ่งสามารถประมวลสรุปผลการศึกษาได้ดังนี้

แนวคิดความเป็นพลเมืองดี พบว่า มีพัฒนาการที่เปลี่ยนแปลงและก่อรูปขึ้นเป็นลำดับ โดยประสบการณ์ภาคปฏิบัติทางการเมือง ซึ่งสามารถย้อนจุดเริ่มต้นไปในยุคสมัยกรีกโบราณ จนกระทั่งค่อยๆ ก่อตัวเข้าสู่ยุคสมัยใหม่ของขบวนการเคลื่อนไหวและเรียกร้องซึ่งคำนึงถึงเรื่องสิทธิและเสรีภาพ ความเสมอภาคเท่าเทียมแห่งความเป็นมนุษย์ของพลเมืองตามหลักสิทธิมนุษยชน ซึ่งรับรองและยอมรับสถานภาพโดยรัฐธรรมนูญแห่งรัฐ ที่สะท้อนภาพของความเป็นพลเมืองดี ที่มาพร้อมกับสิทธิหน้าที่ความรับผิดชอบและพันธะผูกพันบางอย่างระหว่างรัฐกับปัจเจกบุคคล โดยคำนึงถึงเหตุและผลที่ยึดโยงกับอำนาจต่างๆ ในสังคมการเมืองหรือที่กำหนดไว้ในหลักนิติรัฐ

สำหรับสังคมไทย แนวคิดเรื่องความเป็นพลเมืองในระบอบการปกครองโบราณของไทย ยังคงไม่มีจินตภาพเกี่ยวกับสิทธิเสรีภาพ ความเสมอภาคทางกฎหมาย แต่เป็นความสัมพันธ์แบบจารีตดั้งเดิมทางอำนาจในระบบไพร่ที่จำแนกระดับสูงต่ำ แบบเจ้าขุนมูลนาย หรือผู้ใหญ่ผู้น้อย ซึ่งต่างฝ่ายต่างมีพันธะต่อกัน ทั้งนี้จะถูกกำกับจากศีลธรรมโดยเฉพาะคุณธรรมทางพระพุทธศาสนา และจารีตประเพณีต่างๆ กระทั่งสมัยการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ๒๔๗๕ แม้อำนาจสูงสุดในการปกครองประเทศจะกลายเป็นของประชาชน แต่ในเรื่องสิทธิเสรีภาพความเสมอภาคของพลเมืองไทยก็ยังคงถูกจำกัดไว้เท่าที่ผู้มีอำนาจของประเทศจะอนุญาตให้มีโดยใช้คำว่าเสมอภาคบังหน้า

อย่างไรก็ดี จากการศึกษาพบว่า ในยุคกระแสโลกที่มีการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว และมีการแข่งขันสูง แนวคิดการสร้างคุณภาพความเป็นพลเมืองดี จึงกลายเป็นสิ่งสำคัญจำเป็น และคาดหวัง เพราะเป็นปัจจัยสำคัญที่จะส่งเสริมและผลักดันความก้าวหน้าของชุมชน สังคม และ ประเทศชาติ ทำให้พลวัตรของความเป็นพลเมืองไทยในปัจจุบันเริ่มได้รับความสนใจมากขึ้น โดยการขยายบทบาทของประชาชนได้คำนึงถึงสิทธิเสรีภาพ ความเสมอภาค การแสดงออกในการเข้ามามี ส่วนร่วมต่อกิจกรรมทางการเมืองและสังคม และมีคุณธรรมแห่งความเป็นพลเมืองดีตามสถานภาพ บทบาท สิทธิ เสรีภาพ และหน้าที่ของการเป็นพลเมืองดีที่กฎหมายกำหนดไว้ เพื่อสร้างการมีส่วนร่วมให้เป็นพลังสังคมร่วมกับรัฐมากขึ้น

โดยมีข้อค้นพบที่สำคัญเกี่ยวกับองค์ประกอบคุณลักษณะของความเป็นพลเมืองดีที่พึง ประสงค์สำหรับสังคมไทย ที่ควรได้รับการพัฒนา (Civic characteristics) ๑๒ องค์ประกอบ ได้แก่ ๑. มีความสามารถในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม ๒. มีความสามารถในการสื่อสารรับรู้ข่าวสาร ๓. มีความรับผิดชอบ ๔. เคารพกฎหมาย ๕. มีความซื่อสัตย์สุจริต ๖. มีสำนึกความเป็นไทย ๗. มีความ ยุติธรรม ๘. มีจิตสาธารณะ ๙. มีความคิดเชิงสร้างสรรค์ ๑๐. มีส่วนร่วมทางการเมืองการปกครอง ๑๑. แก้ปัญหาแบบสันติวิธี และ ๑๒. เคารพความแตกต่าง

ส่วนแนวคิดความเป็นพลเมืองดีทางพระพุทธศาสนา พบว่า มีจุดกำเนิดมาตั้งแต่สมัย ยุคแรกๆ ของโลก ดังที่ปรากฏในอัครคัมภีร์และได้พัฒนามาเป็นลำดับจนถึงยุคอินเดียโบราณ และสมัยพุทธกาล โดยความเป็นพลเมืองดีที่ปรากฏขึ้นในช่วงแห่งสังคมมนุษย์สมัยยุคแรกๆ ของ วิวัฒนาการของโลก จะเป็นสภาวะของการเป็นพลเมืองดีที่มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงระหว่าง ประชาชนกับสังคมหรือกับรัฐ ที่มีความสัมพันธ์ต่อกันภายใต้เงื่อนไขของสัญญาประชาคม มิติทาง สังคมสมัยนั้นจึงสะท้อนถึงการมีสิทธิเสรีภาพความเสมอภาคในการเป็นพลเมืองภายใต้กติกา สังคมเดียวกัน แต่เมื่อเข้าสู่ยุคสังคมอินเดียโบราณและสมัยพุทธกาล ความเป็นพลเมืองดีถูกยึดโยงด้วยระบบชนชั้นวรรณะ(Class System) ภายใต้อิทธิพลการครอบงำของศาสนาพราหมณ์ใน ขณะนั้น จนทำให้เกิดความเข้าใจที่บิดเบี่ยงไปจากความเป็นจริงดั้งเดิม

ต่อมาเมื่อพระพุทธเจ้าทรงตั้งระบบสังฆะ ความเป็นพลเมืองดีหรือความเป็นอริยชนใน พระพุทธศาสนา จึงมุ่งเป้าหมายความสัมพันธ์ของการอยู่ร่วมกันเป็นสำคัญระหว่างมวลสมาชิก ที่มิใช่ความสัมพันธ์แบบระบบชนชั้นหรือวรรณะใดๆ แต่เป็นพลเมืองที่ต้องมีความเคารพและให้ ความสำคัญถือปฏิบัติตามพระธรรมวินัย (ข้อปฏิบัติหรือกฎระเบียบกติกาทางสังคม) เป็นหลัก เพื่อ ควบคุมพฤติกรรมของพลเมืองที่เรียกว่า ความมีอารยะ โดยทุกคนยอมรับหลักการร่วมกัน

ส่วนแนวความคิดการพัฒนาความเป็นพลเมืองดีทางพระพุทธศาสนา พบว่า บุคคลจะต้องพัฒนาตนแบบบูรณาการที่ต้องดำเนินไปในมิติของไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา และมีขั้นตอนการพัฒนาตามหลักภาวะ ๔ คือ ประการที่หนึ่ง ภาวะภาวนา มุ่งเน้นการพัฒนาภายใน เป็นการส่งเสริมฝึกฝนอบรมพัฒนาตนเองให้เข้าใจระบบความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพให้เกิดความยั่งยืน และปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายในทางที่เป็นคุณ ประการที่สอง ศีลภาวนา มุ่งเน้นการพัฒนาพฤติกรรมหรือทักษะทางสังคมให้ตั้งอยู่ในระเบียบวินัย มีความรับผิดชอบ ไม่เบียดเบียนอยู่ร่วมกับผู้อื่นได้ ประการที่สาม จิตภาวนา มุ่งเน้นการพัฒนาอบรมจิตใจให้เข้มแข็งมั่นคงเจริญอกงามด้วยคุณธรรม ประการที่สี่ ปัญญาภาวนา มุ่งเน้นการพัฒนาฝึกฝนอบรมปัญญา ให้รู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง มีทัศนคติในการมองโลกและชีวิต รู้จักใช้ปัญญาแก้ปัญหาที่เกิดขึ้น

อย่างไรก็ดี เนื่องจากแนวคิดความเป็นพลเมืองดี เป็นสิ่งที่ค่อนข้างเป็นความคิดเชิงอุดมคติ ทั้งไม่สามารถเกิดขึ้นได้ด้วยการถ่ายทอดผ่านกระบวนการทางการศึกษาปกติทั่วไปเพียงอย่างเดียว หากแต่ต้องอาศัยการปลูกฝังเรียนรู้จากประสบการณ์และจากระบบวิถีการดำเนินชีวิต อันเป็นพื้นฐานทางวัฒนธรรมที่เป็นบริบทของสังคมไทย โดยเฉพาะพื้นฐานของวัฒนธรรมไทยที่มีรากเหง้ามาจากพระพุทธศาสนา

ดังนั้น แนวคิดการพัฒนาความเป็นพลเมืองดีทางพระพุทธศาสนา ผู้วิจัยได้นำเสนอระบบการพัฒนาตนของพลเมืองแบบบูรณาการและมีคุณภาพที่มีไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา เป็นแกนกลาง และมีขั้นตอนวิธีการพัฒนาตามหลักภาวะ ๔ ที่ครอบคลุมองค์ประกอบในการดำเนินชีวิตของพลเมืองทั่วไปครบทั้ง ๔ ด้าน กล่าวคือ การพัฒนากาย การพัฒนาศีล การพัฒนาจิตใจ และการพัฒนาปัญญา ทั้งยังเป็นระบบปฏิบัติของการดำเนินชีวิตที่เป็นหลักของเหตุและผล เชื้อในเหตุผลตามหลักวิทยาศาสตร์ ดังคำกล่าวที่ว่า ศาสตร์ที่ไร้ศาสนาย่อมขาดคุณงามความดี ขาดคุณค่า ขาดศรัทธา เช่นเดียวกันศาสนาถ้าอยู่แยกจากศาสตร์ก็มีดบอด ฉะนั้นพุทธธรรมที่เป็นจริยธรรมเชิงบวกจึงสามารถผสมผสานระหว่างแนวคิดสมัยใหม่แบบตะวันตก ที่ให้ความสำคัญกับสิทธิและเสรีภาพอย่างมีความรับผิดชอบ มองโลกแบบผู้รักสันติภาพ โดยไม่มีความขัดแย้ง อย่างมีสัมมาทิฐิ เป็นเสมือนไฟส่องทางให้มีชีวิตอยู่ด้วยปัญญาที่เน้นความสัมพันธ์เชื่อมโยงระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ มนุษย์กับธรรมชาติสิ่งแวดล้อมทางสังคมได้อย่างลงตัว โดยมุ่งให้ผู้ปฏิบัติได้ค้นพบแนวทางการดำเนินชีวิต รู้จักรับและปฏิบัติต่อสิ่งที่เกี่ยวข้องได้อย่างถูกต้อง มีคุณธรรมในจิตใจ รู้จักแยกแยะสิ่งที่ดีงาม ถูกหรือผิด ควรหรือไม่ควรได้ โดยมีแนวทางวิธีการพัฒนาบุคคล เพื่อเตรียมตนให้พร้อมกับการก้าวไปสู่ความเป็นพลเมืองดีของสังคม ๔ ด้านดังนี้

๑. การพัฒนาคุณลักษณะด้านกาย (Civic Physical) เสนอนำระบบการพัฒนาดนของพลเมืองแบบบูรณาการและมีคุณภาพตามหลักภาวะที่มีไตรสิกขาเป็นแกนกลาง เพื่อฝึกฝนพัฒนากายให้พลเมืองปฏิบัติมีความสัมพันธ์ที่ดีต่อสิ่งแวดล้อมให้มีความเกื้อกูลกันระหว่างชีวิตกับธรรมชาติได้อย่างเหมาะสมกลมกลืน ตระหนักรู้และเข้าใจถึงความสำคัญของการดำเนินชีวิตที่ต้องมีความสัมพันธ์กับธรรมชาติและสภาพแวดล้อมทางกายภาพทั่วไป ด้วยการปลูกจิตสำนึกในการไม่เบียดเบียน แต่ให้มองเห็นคุณค่าให้ซาบซึ้งในบาปบุญคุณโทษแห่งการกระทำที่ผิดและถูก ต่อธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมด้วยหลักของศีล บริโภคปัจจัยสี่ตามความจำเป็น เพื่อให้มนุษย์ดำเนินชีวิตให้สมดุลกับธรรมชาติ ตลอดจนปรับทัศนคติให้รู้จักสื่อสารกันอย่างสร้างสรรค์ถูกต้อง ไม่เป็นเท็จ รู้สถานการณ์ในเมื่อต้องสนทนากัน และรู้จักใช้สติกลั่นกรองเมื่อต้องรับข่าวสาร ให้รอบคอบรอบด้าน ไม่ประมาท ก่อนที่จะเชื่อข่าวสารนั้นๆ

๒. การพัฒนาคุณลักษณะด้านทักษะทางสังคม (Civic Skill) เสนอนำระบบการพัฒนาดนของพลเมืองแบบบูรณาการและมีคุณภาพตามหลักภาวะที่มีไตรสิกขาเป็นแกนกลาง เพื่อการฝึกฝนพัฒนาพฤติกรรม (ศีล) ให้พลเมืองมีภูมิคุ้มกันในด้านความสัมพันธ์ที่เกื้อกูลกันทางสังคม ซึ่งย่อมจะทำให้พลเมืองมีความสามารถในการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมให้รู้จักมีความรับผิดชอบให้ถูกต้องตามสถานการณ์และบทบาทสิทธิหน้าที่ของตน ให้รู้จักปฏิบัติมีวินัย เคารพกฎหมาย ไม่ฝ่าฝืนระเบียบ กฎเกณฑ์ หรือกติกาอันเป็นบรรทัดฐานทางสังคม อย่างน้อยก็มีหลักศีล ๕ และหิริโอตตปปะ เพื่อให้สังคมมีความสงบเรียบร้อย รวมถึงให้รู้จักดำเนินชีวิตของตนไปในแนวทางที่ถูกต้องดีงามมีความซื่อสัตย์สุจริตด้วยกาย วาจา ปรกอบสมาธิ วัณมิจฉาอาชีวะ ไม่หลอกลวงหาผลประโยชน์แก่ตนและพวกพ้องหรือเบียดเบียนทำให้ผู้อื่นเกิดความเสียหาย

๓. การพัฒนาคุณลักษณะด้านจิตใจ (คุณธรรม) (Civic Virtue) เสนอนำระบบการพัฒนาดนของพลเมืองแบบบูรณาการและมีคุณภาพตามหลักภาวะที่มีไตรสิกขาเป็นแกนกลาง เพื่อฝึกฝนอบรมพัฒนาจิตใจ ย่อมจะทำให้พลเมืองได้ตระหนักรู้และเข้าถึงคุณค่าในการดำเนินชีวิตที่ถือเป็นค่านิยมร่วมทางภูมิปัญญาของการอยู่ร่วมกันในสังคม ได้แก่ มีสำนึกความเป็นไทย อันเป็นมรดกทางความคิดและวัฒนธรรมในการดำเนินชีวิตของคนไทย ที่สร้างความเป็นปึกแผ่นให้เกิดความรักสามัคคีและความมั่นคงของหมู่คณะ สังคม และความเป็นชาติมาได้จนถึงปัจจุบัน มีความยุติธรรมที่ยึดถือกันว่าเป็นคุณค่าสูงสุดที่จำเป็นต่อการอยู่ร่วมกัน มีจิตใจตั้งมั่น ไม่เอนเอียงหวั่นไหว เผลอไผล ไปกับภาวะบีบคั้นทางอารมณ์ที่เกิดจากกิเลส คือ อคติ (ความลำเอียง) อันจะเป็นสาเหตุสำคัญของการนำไปสู่ความ อยุติธรรม และมีจิตสาธารณะมุ่งมั่นคิดทำประโยชน์ปรารถนาดีช่วยเหลือเกื้อกูลประสานสังคมให้อยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข

๔. การพัฒนาคุณลักษณะด้านปัญญา (ความรู้) (Civic Knowledge) เสนอนำระบบการพัฒนาตนของพลเมืองแบบบูรณาการและมีคุณภาพตามหลักภาวานาที่มีไตรสิกขาเป็นแกนกลาง เพื่อฝึกฝนพัฒนาปัญญา ย่อมจะทำให้พลเมืองมีการใช้พลังปัญญา มีความรู้ มีความคิดเชิงสร้างสรรค์ เพื่อทำสิ่งที่เป็นประโยชน์ทั้งต่อตนเองและสังคม สามารถรู้เท่าและรู้ทันความเป็นไปของสิ่งทั้งหลาย เข้าใจกฎเกณฑ์ความเปลี่ยนแปลงทางสังคม มองเห็นความแตกต่าง และคุณค่าของความเป็นมนุษย์ ให้ความเคารพในสิทธิเสรีภาพและความเสมอภาคเท่าเทียมโดยไม่แบ่งพรรคแบ่งพวกเพื่อประสานประโยชน์ มองเห็นคุณค่าของการมีส่วนร่วมในการปกครองว่าเป็นสิ่งจำเป็นสำคัญ เพื่อเป็นส่วนหนึ่งในการขับเคลื่อนและสร้างสรรค์สิ่งที่ดีก่อให้เกิดประโยชน์ต่อการอยู่ร่วมกันในสังคม ตลอดจนการรู้จักใช้เหตุใช้ผลเพื่อแก้ปัญหาต่างๆ ร่วมกันอย่างสันติวิธี

อย่างไรก็ดี จากการศึกษาวิจัยในครั้งนี้ ผู้วิจัยมีข้อสังเกตว่า ความเข้าใจเรื่องความเป็นพลเมืองในโลกตะวันตก จะให้ความสำคัญกับเรื่องของสังคมมนุษย์ที่เกี่ยวข้องกับสิทธิและหน้าที่อันเป็นของกลาง คือ ความเป็นพลเมือง แต่ในแง่ของศาสนาหรือเชิงศีลธรรมยังคงให้ความสำคัญอยู่กับปัจเจกชน คือการรู้แจ้งหรือการแก้ไขปัญหาล้วนบุคคลมากกว่าการมองในแง่ของปัญหาการอยู่ร่วมกันในสังคม พูดย่างๆ ก็คือ ในทางศาสนาองแกนของปัญหาว่าเกิดจากปัจเจกบุคคล ส่วนแนวคิดตะวันตกองแกนของปัญหาว่าเกิดจากการกระทำร่วมของคนหลายคนในสังคม ดังนั้นในแง่ของการพัฒนาความเป็นพลเมืองดี แนวคิดตะวันตกจะแยกประเด็นด้านศีลธรรมซึ่งว่าด้วยวัตรปฏิบัติเชิงปัจเจกชนออกจากการเมืองการปกครองหรือความสัมพันธ์ระหว่างพลเมืองกับรัฐ แต่จะเน้นไปที่การรู้จักในสำนึกร่วมคือสิทธิและหน้าที่ของความเป็นพลเมืองเข้ามาแทนที่ ซึ่งสิทธิและหน้าที่ดังกล่าว “เป็นของกลาง” ที่อยู่นอกเหนือไปจากวัตรปฏิบัติทางด้านศีลธรรมเชิงปัจเจกชน

ด้วยเหตุนี้ คนดีในรูปแบบของศาสนาหรือเชิงศีลธรรมจึงเป็นได้แค่ “ขบวนการ” หนึ่งที่ออกมาขับเคลื่อนสังคมเท่านั้น ยังไม่ใช่สำนึกโดยรวมของความเป็นพลเมืองดีที่พึงประสงค์ทั้งหมด คือเป็นความเหมือนที่แตกต่างระหว่างคนดีกับความเป็นพลเมืองดี กล่าวคือความเป็นพลเมืองดีไม่ได้หมายรวมถึงคนดีเชิงศีลธรรม และคนดีเชิงศีลธรรมก็ไม่ได้หมายรวมถึงการเป็นพลเมืองดีเสมอไป คนที่ไม่ดีในเชิงศีลธรรมนั้น หากไม่เลยเถิดไปถึงขั้นละเมิดความเป็นพลเมืองของบุคคลอื่น ก็ยังสามารถดำรงสิทธิของความเป็นพลเมืองดีที่รู้จักสิทธิและหน้าที่ของตนอยู่ได้

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

จากการศึกษาวิจัยเรื่อง “การพัฒนาความเป็นพลเมืองดีตามหลักพระพุทธศาสนา” ทำให้ผู้วิจัยได้ตระหนักว่า การเข้าใจเรื่องความเป็นพลเมืองดีที่พึงประสงค์นั้นมีความสำคัญมาก เพราะจะทำให้เกิดความเข้าใจในสถานภาพ บทบาท หน้าที่และวิถีการดำเนินชีวิตของพลเมือง

๕.๒.๑ ข้อเสนอแนะในการนำผลการวิจัยไปใช้

การพัฒนาความเป็นพลเมืองดีให้มีลักษณะที่พึงประสงค์นั้น ถือว่าเป็นสิ่งจำเป็นและมีความสำคัญที่สังคมประชาธิปไตยกำลังแสวงหา และเป็นเป้าหมายของทุกสังคม ดังนั้นผลจากการวิจัยในครั้งนี้ องค์การและสถาบันการศึกษาต่างๆ ทั้งภาครัฐและเอกชนที่ให้ความตระหนักและความสำคัญต่อการพัฒนาความเป็นพลเมือง ควรที่จะนำไปเป็นข้อมูลส่งเสริมและรณรงค์ให้ประชาชนได้น้อมนำเอาระบบการพัฒนาดนของพลเมืองแบบบูรณาการและมีคุณภาพตามหลักภาวนาที่มีไตรสิกขาเป็นแกนกลาง และรวมถึงหลักธรรมอื่นๆ ที่เหมาะสมแก่การพัฒนาวิถีชีวิตของพลเมืองไปใช้เป็นเครื่องมือควบคุมในการพัฒนาตนเองให้เป็นผู้มีความรู้ความเข้าใจเรื่องความเป็นพลเมืองดี ตามวิถีประชาธิปไตยให้เหมาะสมกับชุมชน สังคมนั้นๆ เพราะหลักการที่เป็นคำสอนทางพระพุทธศาสนาจะเป็นปัจจัยพื้นฐานสำคัญที่จะช่วยเสริมและสร้างภูมิคุ้มกันให้เกิดคุณลักษณะของความเป็นพลเมืองดีที่มีคุณภาพของสังคมและประเทศชาติได้ โดยผู้วิจัยขอเสนอแนะการนำผลการวิจัยไปใช้ในเชิงนโยบาย ดังนี้

๑. นโยบายด้านการศึกษา ควรมีนโยบายเพื่อพัฒนาความเป็นพลเมืองดี สอดแทรกอยู่ในรายวิชาพื้นฐานที่สำคัญทั้งในระดับการศึกษาขั้นพื้นฐาน อาชีวศึกษา และระดับอุดมศึกษา ทั้งในระบบและนอกระบบ โดยเฉพาะการกำหนดนโยบายให้มีการพัฒนาด้านจิตใจที่เน้นกิจกรรมค่านิยมในการดำรงชีวิตที่มีพื้นฐานวัฒนธรรมส่วนใหญ่มาจากคำสอนทางพระพุทธศาสนา เช่น ฝึกปฏิบัติสมาธิเพื่อขัดเกลาจิตใจ หรือจัดกิจกรรมบำเพ็ญสาธารณะประโยชน์ เพื่อให้ข้อคิดมีจิตมุ่งมั่นที่จะนำไปสู่การพัฒนาปัญญาให้เกิดการปฏิบัติเพื่อประสานสังคมให้อยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข

๒. นโยบายด้านภาครัฐ องค์การ สถาบันและหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ควรประยุกต์ระบบการพัฒนาดนของพลเมืองแบบบูรณาการและมีคุณภาพ มาใช้อย่างเป็นรูปธรรมเพื่อพัฒนาประชาชนให้มีความเป็นพลเมืองดีที่พึงประสงค์ในรูปโครงการหรือกิจกรรมต่างๆ โดยมีเป้าหมายการพัฒนา คือ

๒.๑ สนับสนุน ส่งเสริม และกระตุ้นประชาชนในการฝึกฝนพัฒนากาย ให้มีความพร้อม คือ มีความสัมพันธ์ที่เกื้อกูลกับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพหรือทางวัตถุ ให้รู้จัก กิน อยู่ ดู พัง เป็น สามารถปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านั้นในทางที่เป็นคุณ ไม่เป็นโทษ รู้จักควบคุมไม่ให้เกิดความต้องการที่ฟุ้งเฟ้อเกินความจำเป็น

๒.๒ สนับสนุน ส่งเสริม และกระตุ้นประชาชนพลเมืองในการพัฒนาความประพฤติ ฝึกอบรมตนให้เป็นผู้มีความดีพร้อมด้วยศีล คือการมีทักษะความสัมพันธ์ที่ดีต่อกันทางสังคม ให้รู้จักจัดระเบียบชีวิต กระทำการต่างๆ ที่ไม่เป็นไปเพื่อทำลายเบียดเบียนผู้อื่น แต่เป็นไปเพื่อประสานความสามัคคี สามารถอยู่ร่วมกับผู้อื่นในสังคมได้อย่างปกติสุข

๒.๓ สนับสนุน ส่งเสริม และกระตุ้นประชาชนพลเมืองในการพัฒนาจิต ฝึกอบรมตนให้มีจิตที่สมบูรณ์ด้วยคุณธรรมความดี มีสมรรถภาพ มีความเข้มแข็งมั่นคง สมบูรณ์ด้วยสุขภาพ มีสติสัมปชัญญะกำกับควบคุมจิตใจ ให้ตั้งมั่นดำเนินอยู่ในแนวทางที่ถูกต้อง

๒.๔ สนับสนุน ส่งเสริม และกระตุ้นประชาชนพลเมืองในการพัฒนาฝึกฝนอบรมปัญญา ให้รู้เท่าทันโลกและชีวิต เข้าใจและมองสิ่งทั้งหลายตามเหตุปัจจัย ให้สอดคล้องกับความเป็นจริง ให้มีทัศนคติ ความเห็น ค่านิยมต่างๆ ที่ถูกต้องดีงาม และไตร่ตรองคิดการต่างๆ ในทางที่สร้างสรรค์เพื่อประโยชน์ต่อส่วนรวม

๕.๒.๒ ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป

ในการทำวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัย ได้มุ่งเน้นไปที่การศึกษาเชิงคุณภาพ แต่เนื่องด้วยเวลาที่จำกัด ยังขาดการศึกษาวิจัยเชิงทดลองในภาคสนามอย่างจริงจัง เพื่อที่จะแสดงได้ว่า แนวทางการพัฒนาความเป็นพลเมืองดีตามหลักพระพุทธศาสนา สามารถที่จะนำไปใช้พัฒนาความเป็นพลเมืองดีสำหรับสังคมไทยได้อย่างมีประสิทธิภาพและมีประสิทธิผลมากน้อยเพียงใด ดังนั้นหากจะมีการศึกษาเพิ่มเติม เพื่อให้เกิดความเข้าใจมากยิ่งขึ้นเกี่ยวกับการนำไปใช้ในการพัฒนาและอบรมคุณลักษณะของความเป็นพลเมืองดีอย่างบูรณาการให้ประสบความสำเร็จเพื่อให้พลเมืองในสังคมไทยมีคุณลักษณะของความเป็นพลเมืองดีที่มีคุณภาพตามวิถีประชาธิปไตย ผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะดังนี้ เนื่องจากคุณลักษณะของความเป็นพลเมืองดีเป็นสิ่งที่มีความเป็นอุดมคติและนามธรรมสูง ทั้งยังมีเงื่อนไขและกระบวนการทางสังคมที่มีอิทธิพลต่อการเกิด ฉะนั้นหากมีการศึกษาเพิ่มเติม ควรมีการศึกษาเชิงทดลองกับตัวบุคคล โดยนำผลการวิจัยครั้งนี้ไปใช้เป็นแนวทางการศึกษา ซึ่งอาจมีการจัดอบรมให้กับองค์กรหรือหน่วยงาน ตลอดจนมีการประเมินผลก่อนและหลัง เพื่อที่จะสรุปได้ว่า การพัฒนาความเป็นพลเมืองดีตามหลักพระพุทธศาสนา สามารถสร้างเสริมคุณลักษณะของความเป็นพลเมืองดีให้เกิดขึ้นจริงได้ เพื่อที่จะเป็นประโยชน์ต่อสังคมและเป็นฐานที่แข็งแกร่งในการสร้างพลเมืองดีในระดับฐานรากของสังคมไทยต่อไป